

Ta hand om modernismens bebyggelse

FASAD

HUS HÖR HEMMA I SIN URSPUNGSTID

Ett hus har sina rötter i sin ursprungstid, som avspeglas i materialval och i utformningen av allt från själva huskroppen till de små detaljerna. Det är lätt hänt att varje ägare låter sina idéer eller samtidens trender styra vad som händer med huset. Men låt också husets historia och dess ursprungstid fortsätta att komma till tals. På så sätt kan huset fortsätta att berätta sin historia.

Modernismens byggnader har ofta ganska få dekorativa detaljer. Att vara rädd om grundläggande funktionella byggnadsdelar som fönster, entréer och balkonger betyder därför särskilt mycket. Dessa står för betydande delar av det tidstypiska uttrycket.

1930-talets villor gavs ofta kublika former och slät ljus puts.

FASADERNA - EN DEL AV HUSETS KARAKTÄR

Husets fasad är dess kläder. Liksom kläderna är fasaden ett skydd mot väder och vind, men precis som med ett klädesplagg kan fasaden också berätta mycket om byggnaden. Det ursprungliga materialet, utförandet och kulören placerar huset i den tid då det byggdes. Ditt hus är med sin fasad en av alla de delar som tillsammans berättar din egen, bygdens eller samhällets historia. Var rädd om fasaden!

1930-talet

Med 1930-talet slår funktionalismen igenom. Istället för att som tidigare låta traditionen styra husets utformning vill man låta husets funktion utgöra grunden. Husen utformades nu ofta som geometriska volymer, villorna ofta med kublika former. Fasaderna hade ett medvetet lågmälat formspråk utan dekorativ utsmyckning. Putsfasaderna var släta och enfärgade i ljusa kulörer som vitt, ljusgrönt eller svagt gult. Funktionalismen förknippas med putsade fasader, men mycket vanliga var också fasader i trä. Villorna kunde kläs med slät liggande träpanel för att likna puts eller med locklistpanel. Träfasaderna målades med linoljefärg i ljusa pastellkulörer som brutet vitt, ljusgrönt eller gult. Vindskivor och fönsterfoder var smala och ofta målade i husets färg. Putsade villor saknade fönsterfoder.

1940-talet

Man gick från den radikala funktionalismen till att åter utforma husen med den mer traditionella arkitektur som förebild. Det var ett lågmälat och sakligt formspråk. Fortfarande fanns det påtagligt få dekorativa element i fasaderna. Helt dominerande var träpanelsfasaden i form av en tunn locklistpanel. Villorna målades med linoljefärg i försiktiga pastellfärger i gul, ljus grå eller grön kulör. 1940-talets flerbostadshus hade ofta putsade fasader i starka, mättade röda, bruna, grågula, grågröna eller ockrakulörer. Vanligt var områden där färgsättningen varierades hus för hus. Många hus utfördes också med fasader i rött eller gult tegel. Ofta markerades fönster, burspråk och entréer genom mönstermurning.

1950-talet

Under 1950-talet provade man nya sätt att forma byggnadsvolymer och att låta olika material möta varandra i fasad. Ofta delades småhusens byggnadskropp in i två delar som var förskjutna i förhållande till varandra. Nivåförskjutningar i höjdd och asymmetriska takvinklar var också vanligt. Karaktäristisk var kombinationer av flera olika material i fasad. Tegel kunde samverka med putsade partier, en grov spritputs brytas mot slätputsade fönster- och portomfattningar. Ytor klädda med mosaik eller klinker blev också vanliga komplement till fasadens huvudmaterial.

Även om den släta, ljusa putsen tillhörde funkisens ideal var fasadpanel i trä också mycket vanligt, ofta som här målad med ljus oljefärg.

Putsade fasader kunde indelas med hjälp av putsytor av olika karaktär. Spritputs, ädelputs och borstad puts i brunt, rött, grågult och grågrönt var vanligt. Ibland delades fasaden in i ett mönster av ljusputsade, horisontella och vertikala band. Till tiden hörde också vitputsade hörnmarkeringar och fönsteromfattningar. Oputsade tegelfasader, inte minst i form av gult tegel, blev särskilt tidstypiskt, ofta med inslag av dekorativa mönstermurningar. Tegel i avvikande kulör kunde användas kring fönster och portar. För enbostadshus var också stående träpanel utan markerade knutar vanligt, ofta färgsatt i starka kulörer. Även faluröda fasader förekom.

1960-talet

Enplansvillor, ibland med lätt förskjutna våningsplan och halvtrappor var vanligt på 1960-talet. Nu tillkom nya fasadmaterial. Eternit och betongelement kompletterade de traditionella materialen. Nu tillkommer också kalksandsten, så kallad mexitegel, som är en blandning av kalk, sand och krossad sandsten. Dessa stenar har en skrovlig yta och förutom den gråvita färgen finns numera också andra kulörer. Tendensen att kombinera flera fasadmaterial bestod. På puts- och tegelfasader fanns ofta ytor i trä eller plåt mellan fönsterpartierna. Färgsättningen gick i olika ljusa nyanser av vitt och grått. Villor byggdes ofta med gavelspetsar i träpanel. I takt med en allt mer industrialiserad pro-

duktion blev olika skivelement, ofta av betong, vanliga. Betongen gavs ett eget uttryck genom att dekoreras med en yta som var mönstrad eller stenklädd.

1970-talet

Typisk för 1970-talet var 1½-plansvillan utan källare, försedd med brant takfall och kraftigt takutsprång. 1970-talets energikris gjorde fönstertyorna mindre och fasaderna därmed mer slutna. Tendensen att kombinera flera material i fasad fortsatte även under 1970-talet. Så kallad mexitegel eller betong var vanliga huvudmaterial som kompletterades med partier av plåt, trä eller eternit. Teglet var ofta mörkt och hårdbränt och träfasaderna utgjordes av lockpanel.

Det var vanligt med färgsättning i vitt eller grått men även kraftigare kulörer som starkt rött, grönt, gult och blått förekom. Enbostadshus uppfördes gärna helt i trä eller med trä i kombination med hårdbränt tegel. Bottenvåning i tegel och träpanelklädda gavlar eller gavelspetsar var vanligt. Gavelpartierna färgsattes ofta i starka kulörer som gult eller orange. Vid mitten av årtiondet blev det vanligt med en återgång till röda hus med vita knutar och spröjsade fönster. Det var en uppdaterad version av den röda stugan, målad med oljefärg och med lösa spröjsar påknäppta utanpå fönsterglasat.

1940-talet innebar åter mer traditionella karaktärsdrag. Varma, mustiga fasadkulörer och bostadsområden med individuellt kulörsatta hus.

VÅRD OCH UNDERHÅLL

Hänsyn till ursprungstidens karaktär vad gäller material, utformning och kulör bör vara utgångspunkter vid åtgärder på fasad. En analys av husets ursprungliga material och färgsättning liksom av befintliga material är en bra start inför renovering. Olämpliga material kan ha använts vid tidigare renoveringar, vilket kan påverka vilka färg- eller putsstyper som är möjliga att använda.

Träpanel

Underhållet av träpanel beror på typen av panel. Den hyvlade, släta fasadpanelen underhålls genom att målas med traditionell linoljefärg enligt tillverkarens rekommendationer. Kulörval kan göras genom att försiktigt skrapa fram äldre färgskikt under ytskiktet eller, om detta inte är möjligt, genom att använda sig av allmänt tidstypiska kulörer. Den sågade panelen har en grövre yta som ofta har målats med slamfärg. Slamfärg fäster inte på en hyvlad panel.

Att klargöra vilken färgtyp panelen är målad med i utgångsläget är viktigt. Traditionella färgtyper kan ha ersatts av t ex akrylatfärg i senare tid. För att åter kunna måla en akrylatbestruken fasad med traditionell färg behöver fasaden skrapas ren från befintlig färg. Fukt som stängs in bakom en tät plastfärg är vanliga orsaker till rötskador.

Om den gamla panelen är ursprunglig har den ett kulturhistoriskt originalvärde som är oersättligt. Den hör så att säga samman med huset. Den är värdefull för husets utseende och bör inte bytas i onödan. Regelbundet underhåll gör att allvarliga skador på trävirket undviks. Ytskiktet kan vara uppsprucket och väderbitet, men om fast ved finns några millimeter under ytan är virket ok. Undersök med exempelvis kniv. De nedre delarna av en träpanel nära mark kan få rötskador som gör att dessa delar måste bytas. Utgångspunkten bör vara att endast byta skadade delar. Kapa dessa med ett snedställt utåtriktat snitt och skarva i med en ny bit. Om hela fasadytor behöver bytas bör ny panel motsvara den befintliga vad gäller dimensioner och eventuell profilering av t ex locklister.

Puts

En välgjord puts och putsavfärgning kan hålla 20-40 år och det enda underhållet behöver då utgöras av rengöring. Under modernismens tidiga del, 1930- och 40-talen, var putsfasaderna ofta utförda i rent kalkbruk. Under 1940-talet började man blanda in cement i kalkbruket, s k KC-bruk. Vid samma tid inleddes också bruket av KC-färg för avfärgning av den putsade fasaden. S k ädelputser är som regel KC-bruk med inslag av glimmer.

BYGGNADSVÅRDSPERSPEKTIV

Kontinuerligt underhåll av ursprungliga delar är tället för att utbyten mot nytt är en viktig princip för god byggnadsvård. Av delar som verkligen är uttjänta bör inte bytas mer än nödvändigt och dessa bör bytas mot material och utföranden som motsvarar det befintliga. För fasader innebär det att prioritera lokala lagningar där skadorna finns framför utbyten av hela fasadytor. För putsade fasader och betongytor är tvättning av ytskikten en lämplig förstahandsprioritering.

Det finns flera poänger med att vårda och underhålla husets befintliga delar. Genom regelbundet underhåll minimerar man antalet kostsamma större utbyten av skadade delar. Ofta är de ursprungliga delarna av hög kvalitet, hantverksmässigt och omsorgsfullt framställda. De ursprungliga delarna tillhör också byggnadens identitet. De gör byggnaden till en pusselbit i närområdets historia, de berättar om tiden när huset är uppfört. De visar på sin tids arkitektur och samhällsutveckling. Att ta hand om det befintliga innebär också ett resurshushållningstänkande.

En kontakt med exempelvis en byggnadsantikvarie kan vara till hjälp för att peka på husets viktigaste kulturhistoriska karaktärsdrag och att prioritera bland tänkta åtgärder. Inför förändring av byggnader med kulturhistoriska värden kan en antikvarisk förundersökning tas fram och användas som planeringsunderlag. Det är viktigt att lära känna ditt hus och dess kvaliteter innan man skrider till verket med en renovering. Tag dig tid att tänka efter före! Ställ också krav på hantverkarens kunskaper om varsam ombyggnad.

Vid putslagningar och större omputsningar är det som regel bra att konsultera hantverkare med särskild kompetens inom puts. Vid putslagningar ska lagningsbruket vara lika starkt eller svagare än den befintliga putsen. Vid putslagning eller hel omputsning är det viktigt att ny puts ges en struktur motsvarande den ursprungliga, med till exempel samma storlek på ballast och samma strykning av ytputsen.

Det är viktigt att hålla stuprör och plåtavtäckningar i gott skick för att undvika fuktskador. Putsskador är oftast lokala och det är ofta onödigt att måla om hela huset. Knacka då ner lös puts samt bomytor (ytputs utan kontakt med underlaget, låter ihåligt vid knack-

Flera fasadmaterial som möttes präglade 1950-talet. Putsade fält i anslutning till fönsterpartier blev ett vanligt uttryck.

ning). Tvätta bort damm och putsrester med vatten. Tag hjälp att avgöra typen av befintlig puts för att välja lämplig puts för lagning.

Val av kulör för ommålning kan ske genom försiktig skrapning på befintlig puts om denna är av ålder. Bygghandlingar i kommunens arkiv kan också ge ledtrådar till ursprunglig färgsättning. Alternativt kan man välja en tidstypisk kulör att avfärga putsen i.

TILLÄGGSISOLERING

Att tilläggsisolera ytterväggar är som regel en åtgärd som är både kostsam och riskerar att påtagligt förändra byggnadens karaktär. En felaktigt utförd tilläggsisolering kan medföra risk för fuktskador i vissa konstruktioner. Vid yttre tilläggsisolering förlorar man det kulturhistoriska värdet av originalpanelens uttryck. Proportionerna förändras genom ett minskat takutsprång och fönster som hamnar i försänkta nischer. Det skapas också ett språng mellan sockel och fasad. Endast en mindre del av energiförlusterna sker genom ytterväggarna. Ur ett rent ekonomiskt perspektiv är det ofta svårt att motivera tilläggsisolering av fasad. Tilläggsisolering av bjälklag är en åtgärd med gynnsammare förhållande mellan resultat och kostnad för åtgärden.

Gult 1950-talstegel möter skifferklätt fält i anslutning till fönsterparti.

Avgränsade fält eller hela fasadpartier klädda med mosaik bidrog till att skapa inte minst 1950-talets omväxlingsrika fasader.

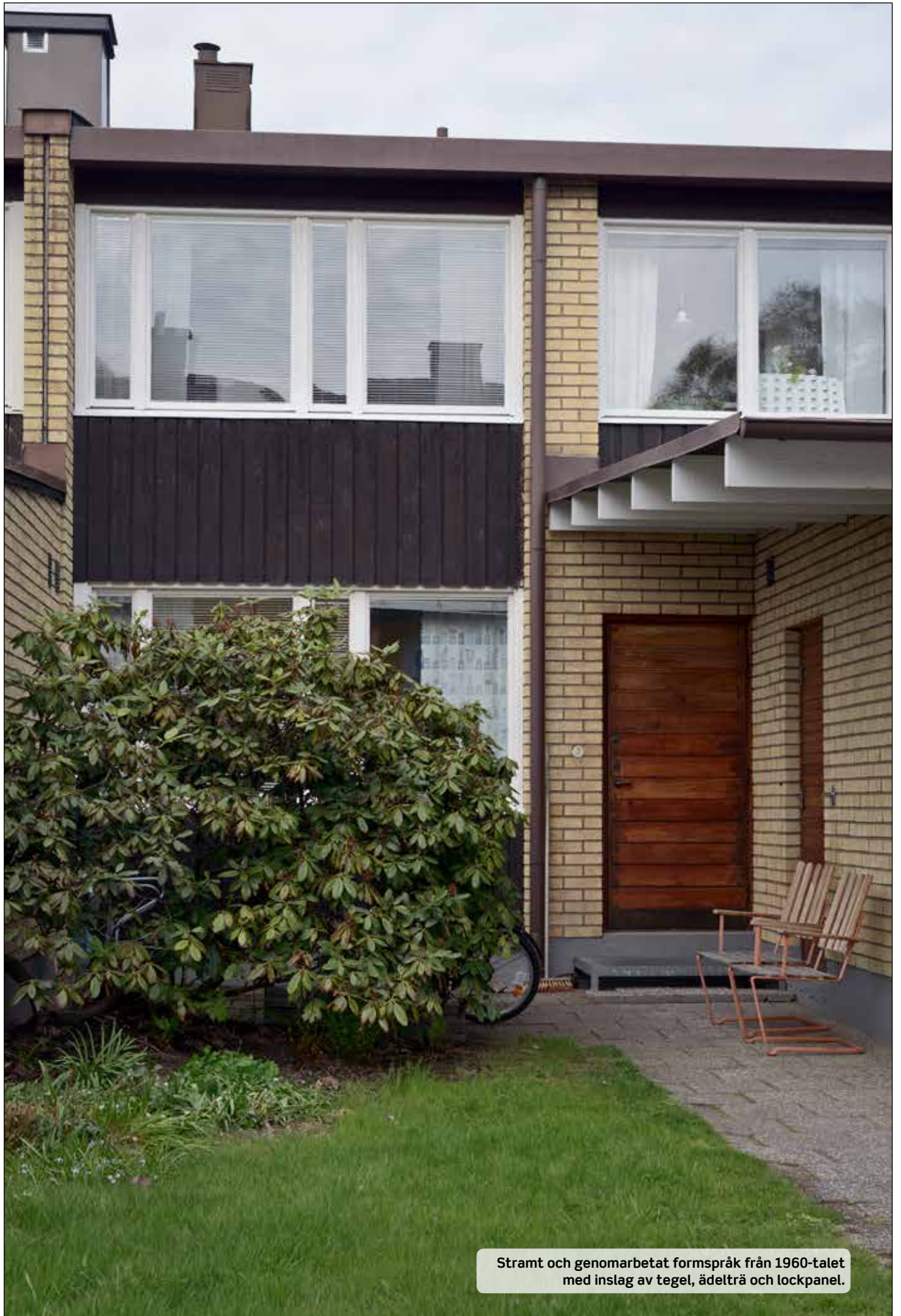
Funktionalismens villor gavs ofta kubliknande former och slät ljus puts. Fönstersättningen var oregelbunden, styrd av planlösningen.

EXEMPEL PÅ MODERNISMENS NYA MATERIAL

Skadade betongelement kan kräva fackmän för att laga. Ofta är betongen bara smutsig och kan rengöras genom hetvattentvätt. Ett av modernismens kännetecken, inte minst från och med 1960-talet, är omålade betongelement, ofta med mönster i betongen eller frilagd ballaststen i ytan. Detta är viktiga karaktärsdrag och betongytorna bör inte målas. Målade betongytor går som regel inte att återställa.

En del av de moderna material som slog igenom från 1960-talet tillverkas inte längre. Däremot finns det många gånger nya produkter som till sin utformning i stora delar överensstämmer med ursprungsmaterialen. Det lönar sig alltså att noggrant undersöka marknaden efter lämpligaste ersättningsmaterial om underhåll av det befintliga inte räcker. Ett exempel är att skadade eternitplattor kan bytas mot fibercementplattor. Dessa innehåller träfiber istället för asbestfiber.

Fasadmosaik tillverkas av keramik eller glas. Keramisk mosaik tillverkades i Sverige från 1930-talet till slutet av 1970-talet. Glasmosaiken är till största delen importerad. Vanliga skador på mosaik är att enstaka bitar eller hela sjok av mosaik lossnat eller att fogar skadats. Mosaiken är oftast satt med rent cementbruk och löpande

Stramt och genomarbetat formspråk från 1960-talet med inslag av tegel, ädelträ och lockpanel.

underhåll sker bäst genom omfogning. Även vad gäller mosaik finns nytillverkat material att tillgå, om än inte av svensk tillverkning. Mosaik för inomhusbruk kan gå att använda om denna är frostbeständig.

BYGGLOV

Även när en förändring inte kräver bygglov gäller Plan- och bygglagens allmänna varsamhetskrav. Det säger att ändring av byggnad ska ske varsamt så att byggnadens karaktärsdrag och bl a kulturhistoriska värden tas tillvara.

Inför vissa förändringar av en byggnad krävs att fastighetsägaren söker bygglov hos kommunen. Kraven är högre ställda för bebyggelse inom detaljplanelagt område. Här krävs bygglov för att byta kulör på byggnaden, att byta fasadmateriäl och att byta taktäckningsmaterial.

För en- och tvåbostadshus gäller dessa krav förändringar som väsentligt ändrar byggnadens/områdets karaktär. För flerbostadshus gäller dessa krav generellt och därtill krävs bygglov för uppförande av skyddad uteplats, skärmtak, takkupa, tillbyggnad (för en- och tvåbostadshus får man vanligen göra en tillbyggnad på max 15 kvm utan bygglov) samt uppförande av komplementbyggnad.

För särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader kan bygglovkraven vara högre ställda. Sådana utpekanden av enskilda hus kan ske i detaljplan och/eller i t ex kulturmiljöprogram. Även utan sådant utpekande kan en byggnad bedömas ha sådana värden vid en bygglovprövning. Tag hjälp av kulturmiljöprogram eller antikvarisk kompetens för att utreda detta.

För en byggnad utanför detaljplanelagt område är bygglovsplikten ofta mindre omfattande. Vissa åtgärder är anmälningspliktiga trots att de inte kräver bygglov. Det allmänna varsamhetskravet gäller även här och förändringen kan nekas med hänvisning till byggnadens kulturvärden. Tag kontakt med kommunen i det enskilda fallet.

1970-talets fasader präglas inte sällan av rött tegel och brunmålad träpanel eller (nedre bilden) s k mexিতেgel i kombination med gavelspetsar i trä.

KONTAKTA OSS GÄRNA OM DU VILL VETA MER!

054-701 19 00, förnamn.efternamn@varmlandsmuseum.se
Värmlands Museum, Sandgrund, Karlstad

varmlandsmuseum.se

Värmlands Museum